

ПРОЗОДИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА НЯКОИ СУФИКСИ

Мирена Пацева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

PROSODIC CHARACTERISTICS OF SOME SUFFIXES

Mirena Patseva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Abstract. The Bulgarian word stress is considered in the framework of the theory of *Headmost Accent* of Anti Revitiadou (Revithiadou 1999) within the Optimality theory (OT). It is assumed that, most morphemes in lexical accent systems are represented in the mental lexicon with accentual features. They can be marked and unmarked. The former can be accented, unaccented as well as pre- or post-accented. When two competitive accent features are encountered in the word, the conflict is resolved on the basis of the principle of the dominance of the morphological head. In derivative words, the role of a head is executed by the derivative suffix. The latter categorically define the word. The distribution of suffixes by accent characteristics is compared with the division of the suffixes in classes in terms of their ordering in the word. In lexical stress languages, the accent tagging of morphemes interacts with prosodic principles such as syllable parsing, foot binarity, and alignment requirements which represents the interaction between phonology and morphology.

Keywords: Bulgarian word stress, Head dominance, Optimality theory, accentual features of suffixes, suffix ordering, phonology and morphology interaction

Въведение

Езиците със свободно ударение като българския предполагат лексикално акцентуване (Савицка, Бояджиев/Savitska, Boyadzhiev 1988). То в много случаи е обвързано с морфологичната структура на думите. Традиционно в трудовете по словообразуване се формулират акцентни характеристики на афиксите (Стоянов/Stoyanov 1983, Радева/Radeva 2007).

Тук българското словно ударение се разглежда в перспективата на *теорията на акцентното доминиране на морфологичната глава (Headmost Accent)* на Ревитиаду (Revithiadou 1999) в рамките на *теорията на оптималността* (OT). Приема се, че при лексикалните акцентни системи афиксите са представени в менталния лексикон с акцентни характеристики, като не се изключват и фонологични фактори. Преди разглеждането на релевантните фонологични фактори и на прозодичните характеристики на суфиксите в българския език, проблематиката се щрихира от перспективата на психолингвистиката, за да се очертае психическата реалност на процесите при акцентуването.

Психолингвистична перспектива

В рамките на психолингвистичния модел на речево пораждане на Левелт (*Weaver++*¹) се проследяват процесите на концептуална подготовка, лексикална селекция, морфологично, фонологично и фонетично кодиране и артикулация (Levelt 2002). Продуктите на тези процеси са: лексикален концепт, лема, морфема, фонологична дума, фонетични жестове и звукова вълна. Избраната лема разпространява активация към морфемите, които съдържат фонологичен код. През последните години Рьолофс и Ферейра се фокусират върху фонологичното кодиране в най-новата версия на модела *Weaver++ARS* (Roelofs, Ferreira in press). При него се разграничават два компонента: сегментно съдържание и метрична рамка. Последната включва броя срички и ударението. Авторите смятат, че сегментното съдържание и суперсегментната структура се пораждат паралелно, но независимо. За отделянето им свидетелстват състоянията TOT (*tip-of-the-tongue* - „на върха на езика”). При тях не се актуализира сегментното съдържание на думата, но нейни синтактични и прозодични характеристики са налични. Затова TOT се определя като състояние с достъпна лема и метрична рамка, но не и сегментното съдържание.

Разделението на фонологичното съдържание и метрична рамка съответства на разграничението на декларативното и процедурно знание. Двете имат различна локализация в невронните структури и се свързват при пораждането на реч.

След фонологичното кодиране следва процесът на *силабификация*. В рамките на този процес се активират единици, съхранявани като абстрактни моторни схеми в премоторния кортекс в зоната на Брока, наричан от Левелт *ментален сричков депозиториум*. Броят им не надхвърля 500 единици, чрез които се описва значителен процент от речевата продукция (85%). Тези прозодични единици не съвпадат с морфемите, но оказват влияние на ритмичната им характеристика.

Фонологични фактори при езиците с лексикално акцентуване

Според Хейс и други автори и при езиците с лексикално акцентуване може да се говори за *доминиращо* ударение (*default*), което се проявява предимно в случаи без лексикално маркиране (Hayes 1995, Revithiadou, Lengeris 2016). За българския език можем да предположим, че това е пенултимното ударение (ПУ)², както сочат данните на Мишева (1991) и изследвания на заемки, акроними и хипокористики (Пацева/Patseva 2018). Котова и Янакиев дори твърдят, че ПУ се предполага *интуитивно*, но другите ударения е добре да се отбелязват графически (Котова, Янакиев/Kotova, Yanakiev 2001).

Според Зек ПУ в българския език се описва като двусрична стъпка хорей. Изключения са едносричните думи и тези с У-ударение, които авторката анализира като изградени от субминимална мономораична стъпка (Zec 2003). Друг аргумент в полза на

¹ Наименованието е съкращение от *Word Encoding by Activation and Verification*.

² Пенултимно ударение се съкращава като ПУ, ултимно – У и антепенултимно – АПУ.

хореичната стъпка е тезата на Хейс, че тя е предпочитана при езици, които не са чувствителни към количествените измерения на сричката като българския (Hayes 1995).

В ОТ фонологичното акцентуване е резултат от структурни констрейнти като парсиране на срички, бинарност на стъпката и изискване за изравняване на прозодичните единици (Prince, Smolensky 2002). В българския език водеща е ориентацията към дясната граница на основата и стъпка с глава отляво (*End Rule (ER)-R*).

Прозодични характеристики на морфемите

Лексикалната спецификация при езиците със свободно акцентуване е зависима от морфологичната структура. Някои морфемите имат зададена метрична структура – носят ударение или го приписват на съседни срички. Не са изключени и акцентни аломорфи. В рамките на репрезентационния подход се твърди, че морфемите имат метрична репрезентация в менталния лексикон, т.е. акцентните контрасти са вътрешно присъщи характеристики на суфиксите (Revithiadou, Lengeris 2016). Те се изразяват чрез констрейнти за вярност, предполагащи присъщите акцентни характеристики на морфемите да се реализират на изхода (McCarthy, Prince 1993). Ревитиаду разграничава следните основни видове суфикси на базата на акцентните им характеристики:

1. Маркирани като акцентувани, неакцентувани, предакцентувани или постакцентувани.
2. Немаркирани.

Когато в думата се срещнат съперничаещи си акцентни характеристики, конфликтът се разрешава на основата на принципа на *акцентното доминиране на главата*. При производните думи ролята на глава се изпълнява предимно от деривационния суфикс. Той определя категориално думата в семантичен и лексико-граматичен план (Радева/Radeva 2007: 43).

Акцентни видове при българските суфикси за образуване на съществителни имена

Разпределението на деривационните суфикси при съществителните имена се проследява на базата на анализите на Радева (2007) и Стоянов (1983), а за количествените съпоставки се използва *Обратният речник на българския език* (Мурдаров/Murdarov 2011). Представянето не може да е изчерпателно тук, то е по-скоро опит да се илюстрират водещи тенденции.

1. Маркираните суфикси за образуване на съществителни имена са акцентувани, предакцентувани и постакцентувани.

1.1. Акцентуваните суфикси могат да променят ударението на основата. Те са представени широко в езика и се отнасят към различни семантични групи. Най-много числени са при агентивните и деятелните имена (Таблица 1).

Таблица 1. Примери за акцентувани деривационни суфикси

Вид структури	Семантични групи	Деривационни суфикси	Примери
Мутационни структури	n. ³ agentis	-а́ч, -бо́р, -е́нт,/-а́нт, -а́тор/-и́тор ⁴	го́твач, ко́нтрольбо́р, еми́грант, студе́нт, реста́вратор, компо́зитор
	n. actoris	-а́р ⁵ , -и́ст, -чи́я	банича́р, спорти́ст, майтапчи́я
	n. instrumenti	-а́ч(ка)	мига́ч, отвара́чка
	n. patientis	-е́ж	грабе́ж
	n. attributiva	-а́к, -я́к	добря́к, русна́к
Транспоз. структури	n. essendi	-и́зъм, -оти́я,	бу́дизъм, мръсоти́я,
	n. actionis	-и́тба	бери́тба
Модифик. структури	n. feminativa	-и́ца, -(к)и́ня	цари́ца, графи́ня, плувки́ня
	n. collective	-а́к, -(ол)я́к, -а́ж,	малина́к, прахо́ляк, грама́ж,
	n. diminutive	-ле ⁶	мъ́жле
	n. augmentativa	-а́га, -и́ще	мъ́жага, же́нище

1.2. Предакцентуваните суфикси могат да променят акцентуването на основата, като го локализируют на предходната сричка. Тази група съдържа малък брой единици, а някои само частично се отнасят към нея. Такъв е случаят със суфикса *-ник*, който има двойко поведение (в Таблица 2 е означен със звездичка (*)). Често пъти добавянето му не влияе на акцентуването на основата и той може да се приеме за неутрален: *заме́стя/заме́стник*. В някои случаи обаче *-ник* се реализира и като предакцентуван и измества ударението от основата към ПУ позиция: *по́мощ/помо́щник*.

Таблица 2. Примери за предакцентувани деривационни суфикси

Вид структури	Семантични групи	Деривационни суфикси	Примери
Мутационни структури	n. agentis	-тел, -ник ⁷	учи́тел, заме́стник
	n. actoris	-ник*	помо́щник
	n. instrumenti	-ник*	трино́жник
	n. patientis	-ие	изве́стие
	n. locy	-ищ(е), -лн(я), -ник*,	па́сбище, чита́лня, бага́жник
	n. attributiva	-ник*	па́лавник
Транспоз. структури	n. essendi	-ие, -ищ(а)*	дове́рие, безпѝтица

1.3. Постакцентувани са суфиксите, при които ударението пада след тях – на окончанието на думата като *-от(а́)*, *-ин(а́)*, *-л(о)*. При това често се отстраняват сегменти от основата: *висо́к/висота́*.

³ n. – nomina.⁴ Следваме Радева, която разглежда наставката във вида *-атор/-итор* (Радева 2007: 96).⁵ Изключения: *ле́кар* и *апте́кар*.⁶ Финалната гласна се приема за част от суфикса.⁷ Суфиксите *-ник*, *-ница*, както и някои други, имат нужда от самостоятелен анализ.

Таблица 3. Примери за постакцентувани деривационни суфикси

Вид структури	Семантични групи	Деривационни суфикси	Примери
Мутационни структури	n. instrumenti	-л(о́),	легло́
Транспоз. структури	n. essendi	-от(а́), -ин(а́)	висота́, добрина́

2. Немаркирани суфикси

Сред немаркираните суфикси се очертават две групи: едните не се акцентуват и се добавят предимно към категориално определени и акцентувани основи, а другите могат да поемат ударението в случаите, когато акцентната характеристика на корена го изисква.

2.1. Немаркираните суфикси, които не се акцентуват, обикновено се свързват с производни основи с акцентно маркирани суфикси. Те често са продуктивни:

-ство/-ество (900⁸): гради́нарство⁹
 -ост (2500): пла́новост¹⁰
 -щина (80): секта́нщина (човеци́на е изключение)
 -ка (2000): продава́чка (изключения: чу́жденка́ и деминутивите, образувани с -ина́: свети́на/светли́нка).

Към същата група могат да се отнесат: -(н)и́ца, -ни́к, -че.

2.2. Немаркираните суфикси, чието акцентуване зависи от това на основата, образуват предимно деминутиви: -е́ц/-ец, -и́ца/-ица, -це́/-це. Те поемат ударението, когато коренът е неакцентуван.

акцентуван корен

неакцентуван корен

хля́б, хля́бът/-а/хле́бец

дъжд, дъждът/-а́/дъжде́ц

ко́жа, ко́жата/ко́жица

коса́, коса́та, коси́/коси́ца

е́зеро, езерото/е́зерце

легло́, легло́то/легъ́лце

В тази група се разглеждат и названия на действия или резултат от действия, образувани със суфиксите: -не́/-не¹¹, -ба́/-ба¹²:

акцентуван корен

неакцентуван корен

-не́/-не: рису́вам/рису́ване

бера́/бране́

-ба́/-ба: изло́жа/изло́жба

творя́/творба́

⁸ Стойностите са закръглени.

⁹ С някои изключения като *общество́*.

¹⁰ Ударението се прехвърля върху членната морфема: *открове́ността*.

¹¹ Рядко суфиксът е преакцентуван: *чете́не*.

¹² Изключения: *молба́*, *кръ́щение*.

Дискусия и съпоставка с разделението на суфиксите на нива/класове

Според Кипарски идеята, че морфологията е организирана в йерархични нива се открива имплицитно още при Панини и е основа на *Лексикалната фонология* (Kiparsky 1983). Разделението на суфиксите на две нива се основава на:

1. Позицията им: първото е по-близо до корена, а след второто не могат да се добавят суфикси от ниво 1.

2. Общи характеристики: суфиксите от ниво 1 могат да предизвикат изместване на ударението, да се прибавят към корени, да причиняват ресилабификация и да са от чужд произход. Суфиксите от ниво 2 са акцентно неутрални, прибавят се и към производни основи, не предизвикат ресилабификация и редувания, обикновено са от домашен произход и са продуктивни.

Българските маркирани суфикси могат да се съотнесат с клас 1, а немаркираните – с клас 2.

Сред основните уязвими пунктове на разделението са изключенията и двойната принадлежност. Те не липсват и в българския материал. Например суфиксът *-ество* е немаркиран, но след непроизводни основи се реализира като постацентуван – *мъжество*. Други проблеми, посочени от Стела Манова, се отнасят за случаи като: *милост/милостив* – *сънлив/сънливост* (Manova 2015). Възможност за справяне с проблемите предлага *Теорията за частичното подреждане* (Zamra 2012). В нейните рамки разграничението се описва чрез констрейнти, които могат да бъдат ранжирани различно за отделните типове суфикси, като не се изключва обособяване и на нови типове.

Заклучение

Опитът за прилагане на класификацията на Ревитиаду е удачен спрямо българския езиков материал, като неакцентуваните суфикси се отнасят към групата на немаркираните.

Общото разделение на маркирани и немаркирани суфикси е съотносимо с разделението на суфиксите на класове според подреждането им. Акцентно маркираните суфикси съответстват на клас 1, които са по-близо до корена, могат да предизвикат изместване на ударението, да причинят ресилабификация и да са от чужд произход. За разлика от тях, немаркираните суфикси като тези от клас 2 са акцентно неутрални, прибавят се към категориално оформени думи, не предизвикат ресилабификация, обикновено са от домашен произход и са продуктивни.

Цитирана литература

- Котова, Янакиев 2001:** Котова, Н., Янакиев, М. *Граматика българского языка*. Москва: МГУ (Kotova, Yanakiev, *Grammatika bolgarskogo yazyka*. Moskva: MGU.)
- Мишева 1991:** Мишева, А. *Интонационна система на българския език*. София: БАН, (Misheva, A. *Intonatsionna Sistema na balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.)
- Мурдаров 2011:** Мурдаров В. и др. *Обратен речник на българския език*. София: Изток–Запад (Murdarov, V. *Obraten rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: BAN.)

- Пацева 2018:** Пацева, М. Психолингвистична перспектива към акцентуването в българския език. – В: *Език и литература*, № 1–2, 103–118. (Patseva M. Psiholingvisticzna perspektiva kam aktsentuvaneto v balgarski ezik. – V: *Ezik i literatura*, kn. 1–2, 103–118.)
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите*. София: УИ Св. Климент Охридски. (Radeva, V. *V sveta na dumite*. Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski.)
- Савицка, Бояджиев 1988:** Савицка, И., Бояджиев, Т. *Българо-полска съпоставителна граматика*, София: БАН. (Savitska, I., Boyadzhiev, T. *Balgaro-polska sapostavitelna gramatika*, Sofia: BAN.)
- Стоянов 1983:** Стоянов, Ст. Словообразуване, *ГСБКЕ*, Т. 2. София: БАН. (Stoyanov, St. *Slovoobrazuvane, GSBKE*, T. 2. Sofia: BAN.)
- Hayes 1995:** Hayes, B. *Metrical Stress Theory*, Chicago: University of Chicago Press.
- Kiparsky 1983:** Kiparsky P. Word-formation and the lexicon – In: F. Ingemann (ed.). *Proceedings of the 1982 Mid-America Linguistics Conference*. Kansas: University of Kansas 3–29.
- Levelt 2002:** Levelt, W. Phonological encoding in speech production. – In: C. Gussenhoven & N. Warner (Eds.). *Papers in Laboratory Phonology VII*. Berlin: Mouton De Gruyter, p. 87–99.
- Manova 2015:** Manova, S. Affix Order and the Structure of the Slavic Word. – In: S. Manova (ed.). *Affix Ordering Across Languages and Frameworks*. Oxford University Press, 205–229. [1.10.2018], DOI:10.1093/acprof:oso/9780190210434.003.0009.
- McCarthy, Prince 1993:** McCarthy, J., Prince A. Generalized alignment. – In: G. Booij, J. van Marle (eds.). *Yearbook of Morphology*. Kluwer, Dordrecht, p. 79–153.
- Prince, Smolensky 2002:** Prince, A., Smolensky, P. *Optimality Theory*. University of Colorado. Ms., Rutgers.
- Revithiadou 1999:** Revithiadou, A. *Headmost accent wins*. Holland Academic Graphics. The Hague.
- Revithiadou, Lengeris 2016:** Revithiadou, A., Lengeris, A. One or Many? – In: J. Heinz & H. Van der Hulst (Eds.), *Dimensions of Phonological Stress*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, p. 231–262.
- Roelofs, Ferreira:** Roelofs, A., Ferreira, V. S. (in press). The architecture of speaking. – In: P. Hagoort (Ed.). *Human language*. MIT Press. [10.10.2018]
http://www.socsci.ru.nl/ardiroel/Roelofs_Ferreira_Chptr_2017.pdf
- Zamma 2012:** Zamma, H. Patterns and Categories in English Suffixation and Stress Placement: A PhD Dissertation, University of Tsukuba [29.10.2018]
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.501.1013&rep=rep1&type=pdf>
- Zec 2003:** Zec, D. Prosodic Weight. – In: Fery, C & Van de Vijver (eds.) *The Optimal syllable*, Cambridge.

Мирена Пацева
София 1504,
Бул. „Цар Освободител“ 15
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра по български език като чужд
mirena.patseva@slav.uni-sofia.bg

Mirena Patseva
Sofia 1504,
15 Tzar Osvoboditel Blvd.
Sofia University St. Kliment Ohridski
Department of Bulgarian Language for foreigners
mirena.patseva@slav.uni-sofia.bg